
„ÚR TÜLE SZÜLETÉK, POKOL ÖSSZETÖRETÉK”

A szenvedő jelentéstartalom három kifejezőeszköze archaikus népi
imádságokban

A 2025. évi OTDK keretében megvalósuló kutatás eredményeit közreadó dolgozat

Bevezetés

A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* (Erdélyi 2013) című munkát Erdélyi Zsuzsanna fő műveként tarthatjuk számon, amely e dolgozat megírásáig öt kiadást ért meg, s kiadásonként rendre új forrásanyaggal, magyarázatokkal bővült. Az archaikus népi imádságműfajnak mint forrásanyagnak a nyelvészeti szempontú vizsgálatát azonban senki sem végezte el kimerítően, sőt e különleges, kevert műfaj tudományos elemzéséhez alig-alig szólt hozzá nyelvész, kivételt jelent pl. Pais Dezső (Pais 2015: 132–136), Bárczi Géza (Bárczi 2015: 217–219), Pomozi Péter (Pomozi 2016: 6), Balázs Géza (Balázs 2021: 267–269).

Előzetes kutatásaimat – amelyek a szenvedő jelentéstartalom, ezen belül, illetve emellett a létigés határozói igeneves szerkezetek tudománytörténeti és mai magyar nyelvi vizsgálata körül összpontosultak – az archaikus népi imádságok vonatkozásában kívánom folytatni. A kutatás létjogosultságát elsődlegesen abban látom, hogy – mivel az anyag, mint azt alább kifejtem, nyelvi értelemben elegye az elmúlt korok elit és népi műveltségének; írott és/vagy képzőművészeti ihletettségű, ám az oralitás örzi; első látásra is bőséggel konzervált nyelvi archaizmusokat – újszerű megfigyelésekkel járulhat hozzá a napjainkban alig, s akkor is zömmel nyelvművelői szemszögből elemzett tárgykörrel – ti. a passzív jelentéstartalom kifejezőeszközéről – való ismereteinkhez. E dolgozatban három kifejezőeszközzel foglalkozom: a szenvedő igével, a létigés határozói igeneves szerkezettel és az implicit alanyú személytelen szerkezettel. Ennek fő okai a következők: nyelvtörténeti szempontból mindhárom kifejezőeszköz kevés figyelmet kap; a nyelvhasználók – éppen a „helyes” beszédre törekedve – napjainkig némiképp „ideologikusan” ítélik meg a szenvedő igét és a létigés határozói igeneves szerkezetet; a T/3. személyű, implicit alanyú szerkezet bír a legkevesebb szakirodalommal a három vizsgálandó kifejezőeszköz közül, ugyanakkor módfelett gyakori előfordulása az imaszövegekben. Hozzájárul a kutatásnak e három szerkezetre való szűkítéséhez az is, hogy más szenvedő értelmű kifejezőeszközöknek (pl. *möggyógyút; hasadj*) az elemzésbe vétele szétfeszítette volna a dolgozat kereteit.

Noha nyelvészeti vizsgálatnak kívánom alávetni a forrást, nem elégedhetem meg e dolgozatban azzal, hogy az anyagot csupán a magam tudományága szempontjai szerint mutassam be. Ez nem jelenti azt, hogy teológiai, néprajzi, irodalom- és kultúrtörténeti vizsgálódást folytatnék, az interdiszciplinaritás iskolapéldájaként számontartható anyag kevert műfajisága azonban önmagában megköveteli a vonatkozó háttéranyag ismertetését. S minthogy az archaikus népi

imádságok láthatóan nem jelentik napjaink magyar nyelvészeti kutatásainak kurrens korpuszát, különösképpen is fontosnak találom ezeknek bemutatását egy alapvetően történeti nyelvészeti dolgozatban. Ezért a dolgozat a következő, háromosztatú szerkezetet követi: (1) elsőként röviden beszámolok az imák kutatástörténetéről és tudományközi összefüggéseiről, (2) majd szólok a szenvedő jelentésnek és kifejezőeszközeinek nyelvtörténeti magyarázatairól a jelenlegi szakmunkák alapján, (3) végül elemzem az imádságok nyújtotta forrásokat. S mert az anyag egyelőre nyelvészetileg feltáratlan, szakszerűtlen volna, ha a dolgozat e pontján, a vonatkozó háttérinformációk áttekintése előtt tenném meg hipotéziseimet és fogalmaznám meg konkrétabb kutatási kérdéseimet – ezekről a 3.2. és a 4. fejezetekben szólok. Azért ott, mert a tárgy nagy fokú kutatómódszertani interdiszciplinaritásába be kell vezetnem az olvasót ahhoz, hogy e kérdések érthetővé váljanak. Megjegyzem, hogy rendelkezésre álló szakirodalmi támpont híján, a kutatás e kezdeti szakaszában mindazonáltal megelégedhetem már az alapvető jellegzetességek felmutatásával is a passzív kifejezőmódok tekintetében.

Feladatom nem könnyű. Az archaikus népi imádságok jelentette téma beláthatatlanul sokrétű vizsgálódási szempontot vet föl. Hogy csak néhányat említsek a nyelvészeti vonatkozásúak közül: az imádságok nyelvjárások szerinti különbözősége vándormotívumok alapján (pl. Szűz Mária álmában látja fiának, Krisztusnak kínszenvedését); külhonból az anyaországba települtek nyelvének újabb változásai elsődleges nyelvváltozatukhoz képest; ugyanazon adatközlőtől származó szövegváltozatok vagy hangzó anyagok összevetése; a pogányság és a kereszténység lexikális hagyatékának kimutatása az imák leíró jellegű kezdőképének motívumai kapcsán; az írástudatlanság egyik lehetséges ajándéka és/vagy terhe: az imák végtelen számú újramondása; memotechnikai eszközök az imádságszövegekben; a középkori magyar és európai irodalmi hagyomány elemei az imákban; az imádságokba be-bekerülő adatközlői megjegyzések metanyelvi szerepe. S nem esett még szó olyan, a nyelvészeti tudományosságban is részleges helyet nyerő, ám a tudományköziség révén egyéb diszciplínákba tartozó kérdésekről, mint pl. az imádkozók mint adatközlők vélekedése arról, milyen sors vár haláluk után imakincseikre (mentalitástörténet); évszázadok meghatározó keresztény gondolkodói (pl. Szent Ágoston, Szent Tamás, Szent Bernát, Szent Ferenc) tanításának manifesztációi, illetve az utóbbiak közötti különbségek az imádságokban (teológia); a Szeplőtelen Szűz képi megjelenítései (mariológia); mi módon és milyen mértékben roncsolódva őrzi az imádságanyag a középkori siralmak állandó szövegegységeit „»a szóbeli hagyományozás viszontagságainak kitéve«” (Mezey 2015: 137) (filológia); az azonos típuskörbe tartozó imádságok térképre vetítése európai és magyar

viszonylatban (nyelvföldrajz); a kis közösségben végzett imádkozás közösségéltető ereje (néprajztudomány; etnopszichológia).

1. Az archaikus népi imádságok kutatástörténete

Történeti nyelvészeti dolgozatom tárgya és logikus felépítése azt követeli meg, hogy írásom elején ne térjek rá rögvest a passzivitás három, általam vizsgált kifejezőeszközének vizsgálatára, hanem adjam meg interdiszciplináris háttérét e rendkívül sokrétű *terra incognita*-nak (a kifejezést Pais Dezső alkalmazta az apokrif, archaikus népi imádságokra annak „keresztelőjekor”, azaz a Magyar Néprajzi Társaság Folklór Szakosztályának 1970. február 11-i ülésén [Pais 2015: 132; Tari 2008]).

Erdélyi Zsuzsanna az 1950-es években, miután szépen ívelő külügyi pályáját a politika nyomására elhagyni kényszerült, csatlakozott a Lajtha László – egyebek mellett nemzeti zenedebeli igazgatói állásából szintén menesztett – zeneszerző történeti népzene-kutató csoportjához, „Noé bárkájához” (Tari 2008). Erdélyi egyrészt terepmunkát végzett, másrészt kialakította a szöveg – motívum – műfaj szerkezeten alapuló kategorizációs rendszert. Évek teltek el a gyűjtőmunka végzésével, mígnem 1968 decemberében a Somogy megyei Nagyberény szőlőhegyi, kis házában, a századik éve felé közelgő Babos Jánosné – kifogyván énekeiből, s hogy nyújtsa a „jóra való becses személj” (Erdélyi 2015a: 777) ottlétét – „ismeretlen, hosszú szövegbe fogott” (Erdélyi 2015b: 109). A gyűjtő értetlenül állt a sem nem népdal, sem nem templomi népének előtt – effélével korábban nem találkozott. Egyéves könyvtári kutatásba kezdett, de – mivel itthon, mint idővel kiderült, apró közlések szerzőitől eltekintve ő volt az úttörője a téma kutatásának – rá kellett ébrednie, hogy a feltételezhetően a középkori irodalmi hagyományokból nagyban merítő orális anyag szakirodalma egyszerűen nem létezik (Kálmány Lajos és Bálint Sándor publikált néhány népi imát évtizedekkel korábban [Erdélyi 2013: 22], illetőleg Fettich Nándor gyűjtött Vas megyében önkéntesekkel együtt az Erdélyi-féle felfedezéssel megegyező időben [Erdélyi 2015b: 110]). Amely történeti vagy folklorisztikai szakanyagok rendelkezésére álltak, azok – a minimálisan szükséges forrásbázis hiánya miatt – más népköltészeti műfajok példáival együtt tárgyalták az e típusú szövegeket. Alapvető kérdések maradtak egyelőre megválaszolatlanul, pl. van-e nyoma az írásbeliségben

ennek a valószínűleg jobbra az oralitásban létező szövegípusnak; a Babosné által „imá”-nak nevezett szöveg egyedi, helyi jelenség-e, vagy az egész magyar nyelvterületre érvényes; a szöveg esetében egy történeti-liturgikus hagyomány valamely folklorizált, torzult, továbbmenve: roncsolt jelentkezésével van-e dolgunk (Erdélyi 2015b: 110). Részint a külső nyomás hatására (Ortutay Gyula azzal a feltétellel volt hajlandó Erdélyit felvenni az 1967-ben megalakuló MTA Néprajzi Kutató Csoportba, hogyha az valami „olyat” tesz le az asztalra [Tari 2008]), részint a szakmunkáknak a ritka felfedezés tudományosságba emelését ellehetetlenítő hiánya miatt, Erdélyi heves tempójú gyűjtésbe kezdett. A következő módszert követte: visszalátogatott azokba a falvakba, ahol korábban a népzene-kutató csoporttal járt, s ahol e munka révén sokakkal megismerkedett. Nem felejtkezhetünk meg arról – s ezt a tényt tanúsítja a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* megannyi jegyzete –, hogy mennyire megtisztelve érezték magukat az idős asszonyok, amikor „Kedves Zsuzsanna Lelkem” (egyik kedves megszólítása E. Zs.-nak) (Erdélyi 2015c: 566) volt olyan nyájas, hogy felkereste őket néhány „Régi Imádság”-uk (Erdélyi 2013: 438) lejegyzése végett, vagy hogy beszélgetett velük „Minden[ről], ami régen történt” (Erdélyi 2015d: 15). Ne feledjük: az 1970-es, 1980-as évek „húzd meg-ereszd meg”, ám alapjaiban marxista szellemisége finoman szólva sem kedvezett az eszmei értékek (ilyen a falusi öregek emlékezetében, sőt mindennapjaiban még élő archaikus népi imádság is) családon belüli megőrzésének, s az idős nénikre, bácsikra is mint mellőzött, perifériára szorult emberekre gondolhatunk. Szükségszerű, hogy hamar megnyíltak, amikor „egyszer csak beállít[ott] hozzá[juk] egy mosolygós »pesti tanárnéni«, aki személy szerint ő[ke]t keresi, órá[juk] kíváncsi, az ő szavai[ka]t lesi, és azokat még »a masinába is beteszi«” (Erdélyi 2015d: 15). A szerző maga állapítja meg a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* bevezetőjében, hogy az ’50-es években (azaz kb. 10 évvel a műfaj felfedezése előtt) eleve meg sem valósulhatott volna ez a gyűjtő- és kutatómunka. Még ha lett volna is rá akarat, a Rákosi-, majd a korai Kádár-éra „világnézeti és szemléleti merevsége” csírájában megfojtotta volna a szakralitásnak ez irányú feltárási szándékát (Erdélyi 2013: 33).

Erdélyi Zsuzsanna tehát „az idővel, a halállal futott versenyt: elkapni sír szélén álló öregek ajkáról, kiásni reszketeg emlékezetükből kincseiket, az utolsó pillanatokban” (Rónay 2015: 229).¹ Már munkája e kezdeti szakaszának is meglett a gyümölcse: 6000 imádságos szöveget

¹ Ne feledjük, pusztán a gyűjtőkörút idejére értek reszketeg öregasszonyokká az imádságos anyag hordozói. Korábban nemtől és kortól függetlenül mindenki ismerte és mondta ezeket az apokrif fohászokat. Itt csupán megemlítem azon magától értetődő tényt, hogy jelentősen csökkentette az imahordozók körét és utánpótlását az egyházellenes politika („Mikor hagyták ezt a szép szokást abba? »Ah, mikor ez a rendszer begyött. A kommunista rendszerbe!«” [Erdélyi 2013: 1056]), nem utolsósorban pedig az elvallástalanodó korszak

és a hozzájuk tartozó tudatanyagot gyűjtött össze (ugyanis nemcsak magát az imát, hanem az imádkozó arról való tudását is igyekezett megörökíteni és közreadni). 1972-ig az ország valamennyi táját bejárta, s az asszonyok otthonain kívül elindította a szalagot plébániákon, vasútállomásokon, SZTK-rendelőkben, piacokon, szociális otthonokban, búcsújáróhelyeken, falusi ünnepségeken is (Erdélyi 2013: 33).

További két adalékot fűznék a fentiekhez az archaikus népi imádságműfaj gyűjtési módszereihez. Egyfelől hangsúlyozni kell az anyag gazdagságát, amelyet jól mutat, hogy a vaskos, körülbelül ezeroldalas *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötet (Erdélyi 2013) 321 imája pusztán töredékét jelenti a ténylegesen egybegyűjtött imaanyagoknak, mintegy húszezer imádságnak. Mindennek összegyűjtésére Erdélyi – például Juhász Ferenc költő, szerkesztő buzdítására – felhívást tett közzé – egyebek mellett – az *Új Írás* című folyóiratban. S ehhez kapcsolódik a gyűjtésnek és a népszerűsítésnek másik sarokpontja: Lékai László (a hetvenes évek elején veszprémi püspök, később esztergomi érsek, majd bíboros) felismerte ennek a rendkívüli korpusznak az „értékét és spirituális erejét”, s ezért minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a magyar katolikus egyházat – papokat és híveket egyaránt – kimozdítsa a tárgyalt imákhoz fűződő, alapjaiban negatív álláspontjából (Erdélyi 2013: 780).

2. Az archaikus népi imádságműfaj történeti és irodalmi kapcsolatai, magyar és európai összefüggésben

„A Krisztus-halált és Mária anyai fájdalmát közvetítő-megjelenítő népi imádságoknak, az egykori passió-epika és Máriasíralom-líra folklorizált, vagyis a szóbeli-népi kultúrában fennmaradt emlékeinek gyűjtése során szerzett tapasztalat[ok lélekmeleget adtak]. A színpadon, hüppögve, sírva kibuggyanó szófolyamok nyomán egyre mélyebbről mutatkozott meg a múlt. A múlt emberének belső képe, arculatának vonásai a szent költészetben keresztül rajzolódottak ki a szóval való föstés, az ún. verbális ikonográfia kifejezésbeli eszközeivel. Kirajzolódottak a Kárpát-medence népeinél éppen úgy, mint szerte az egész kontinensen” (Erdélyi 2015e: 979).

(„»aztán akko az én családjaim, s ezek má, ezeknek má nem köllött ám« [...] Miért nem kellett nekik? »Hát nem szeretnek má úgy imádkozni, tudja, azt mondják, áh, máma má nem divat!«” [Erdélyi 2013: 238–239]).

Az Erdélyi Zsuzsanna vonatkozó tanulmányából vett fenti idézet több, a téma e fejezetbe tartozó vonásának ad alaphangot. Szó esik benne mindenekelőtt az imádságanyagnak a katolikumban való gyökeredzéséről, az erős Mária-kultusról, annak egykori virágzó irodalmi és előadói gyakorlatáról, az imádságnak mint (minden értelemben) erőt adó gyakorlatnak az etnopszichológiai vonatkozásáról, valamint a műfaj egyetemes európai jellegéről. Nem érint viszont az idézet bizonyos, a témamag pontos megítélése kapcsán mellőzhetetlen szempontokat, így pl. a „hivatalos” egyház tiltó vagy legalábbis rosszálló magatartását; az imák alapvetően orális jellegét; a történelem különböző istenségi felfogásainak egymást gyakran kiegészítő, sőt a kontaminációban lényegét nyerő voltát, valamint azt, hogy a szövegeknek még az úgynevezett paraliturgiában (pl. rózsafüzér végzésekor, búcsúban) sem volt helyük.

Úgy tűnhet, e fejezet – noha az előzőben ezt már megtettem – továbbra is az archaikus népi imák egyre bővülő kutathatósági és tudományos kapcsolódási pontjaira világít rá, s nem a dolgozat aktuális tárgykörének (ti. a szenvedő jelentéstartalom kifejezőeszközeinek) irányába mozdítja el a nézőpontot. Részben valóban ekként jár el, de már koncentráltabban: amint a Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzését sem lehetne elvégezni a kor irodalmi-teológiai háttéranyagának ismeretét és ismertetését nélkülözve, úgy a részben ugyane korokig visszanyúló, archaikus népi imádságok történeti nyelvészeti tanulmányozása sem állhat itt kellő tudományos megokolás nélkül – kiváltképp, mert utóbbiak egyelőre nem *vettettek* nyelvészeti vizsgálat alá. Igyekszem tehát megvilágítani a bő fél évszázada gyűjtött és közzétett anyag azon nyelvtörténeti korrelációit, amelyek közelebb viszik a nyelvészt a passzív kifejezőmód ebbéli példáinak adatközlői indíttatásához. E fejezet létjogosultsága tehát csupán akkor látható be az olvasó részéről, ha – az előzőleg leírtakból – megérti, mi a mozgatórugója annak a szentenciának, miszerint „Ez az értékes szellemi kincs nemcsak egyetlen tudományág vérkeringését dúsítja, hanem tudományos diszciplínák egész sorát látja el bőséges és becses anyaggal, mely máshonnan nem volna remélhető” (Bárczi 2015: 218).

2.1 Az alábbiakban az archaikus népi imádságok körül az 1970-es évek első közzétételeit követően kialakult tudományos pezszésnek a tárgyhoz szorosabban kötődő, főként irodalmi eredet-párhuzamai állnak. Ezekre többször fog hivatkozni e dolgozat szövege a nyelvészeti passzus egyes pontjainál. Kiindulhatunk a következő tételmondatból: „E műfaj funkciójában az ó és az új, a pogány és a keresztény világ lélekben nehezen feloldható ellentmondásainak kiegyenlítését szolgálta” (Erdélyi 2015b: 114). E szövegek vallásos intuíciója és motiváltsága magától értetődő, bizonyításra nem szorul. E vallásosság azonban nem egy gyökérről sarjad. Míg az objektívnek nevezhető vallásos tematikát, terminológiát, formai jegyeket „a papság

reprezentálta egyház ismeret- és szertartásanyaga biztosítja” (Erdélyi 2013: 113), addig a gonosztól óvó, bűvös szóban való hit a kereszténység felvétele előtti (vagy éppen alatti) idők pogány képzeleteinek mélyrétegeibe enged némi bepillantást. Az archaikus népi imádságokra – természetesen némiképp egyszerűsítő módon – tekinthetünk úgy, mintha a szent istváni, szent gellérti idők magyarjai vallásának erősen kevert hitfelfogásukról. E szinkretizmusban a kánonitól való eltérése folytán csak a rosszat látta, a számára hátrányost érzekelte az egyház, illetve annak a mindennapi ember számára elérhető képviselői, a papok. A gyűjtés idejét tekintve, ha tudtak ilyesféle, híveik körében végzett gyakorlatról, az imaszövegeket kísérő megnyilatkozások tanúsága szerint általában tiltották. Bár igaz, hogy – mivel kívül estek a szabályoson, a liturgiában szereplőn, az egyház által jóváhagyottn – az imádságokat mondók nem is keltették hírét annak, hogy a nap meghatározott pontján (általános tendenciát látva: este vagy reggel és este is) végzik ezeket a magánimádságokat. Jól megrajzolja az egyház reakcióját, ezzel a fent leírtakat két eset: 1) „»...kigyóna az esperesnek, az meg letiltotta őket. Azt mondta nekik, dobják a tűzbe, azt nem szabad imádkozni [...]«” (Erdélyi 2013: 85); 2) „[az egyház] megsejtett benne valami pogány szellemiséget vagy legalábbis elítélte »teologice, liturgice abszurd« voltát, ahogy egy lelkes fiatal pap ismerősünk jellemezte sápadtan, első dermedtségében verejtékező homlokkal, kegyes öregasszonyai soha nem hallott imáit” (Erdélyi 2015b: 112).

2.2 A megállapításként már többször hozott „távoli idők, évszázadok messzesége” (Erdélyi 2015b: 113) nem túlzás, nem áltudományos rájátszás arra, hogy az imaszövegek „nemcsak lelkiségükben, hanem megnyilvánulásukban, nyelvükben is régies illatot árasztanak” (Bárczi 2015: 218). Ha most eltekintünk az imaanyag pogány gyökerű baj- és sötétségelhárító funkcióitól, szoláris szemléletétől, ősi praktikáitól, akkor is arra jöhetünk rá, hogy „ezek az imádságok javarészt egykori irodalmi és liturgikus szövegek már szétesett szó- és mondattörmelékeiből álltak össze. A népi emlékezés szűrőjén érzelmi okok miatt fennmaradt szövegek imaként éltek tovább” (Erdélyi 2015f: 183).

Az iménti mondatok számos pontja szorul tisztázásra, így az emlékezés lehetősége; az imádkozás szubjektív tudattársítása; a forrásszövegek kora, mibenléte. Tisztázzuk őket ugyane sorrendben! Az archaikus népi imádságok egyik fő jellemzője, hogy jobbára a szóbeliségben élnek. Jóllehet léteztek imák, amelyek bekerültek az írásbeli nyilvántartásba, ám csupán periferiális helyzetben – a népi imádságos ponyvairadalomba (ezeknek sem szerzőjük, sem kiadási évszámuk nem volt feltüntetve, és természetesen a „nihil obstat” felirat általi egyházi jóváhagyás sem került rájuk [Erdélyi 2015b: 111]). Meghatározóan orális műfajról lévén szó,

az imádságokat egyedül úgy tudták életben tartani a XIX. század előtt – nyilvánvalóan általánosan – írástudatlan emberek, ha egyrészt megfelelő memotechnikai elemeket építettek a szövegekbe, másrészt „az iskoláskor előtti elsajátítás értelem nélküli verbalizmusa” (Erdélyi 2015b: 112) által automatikussá tették a rögzítést. Olykor olvasható a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötetekben, hogy az adott adatközlő analfabéta, ennek ellenére (vagyis inkább éppen ennek köszönhetően) „hihetetlen memóriabéli teljesítményeket biztosít agy[a] befogadó és megtartó képessége” (Erdélyi 2015g: 151). Következtethetünk viszont mindebből a műfaj egy másik sajátosságára is. Az adatközlők (s ekként valószínűleg bármely kor bármely szülőtte) igen szorosan kötődnek az általuk elmondott szent szöveg(ek)hez. E nexusnak többértéke van: egyrészt közvetlen felmenőik egyikétől (szülőtől vagy nagyszülőtől) tanulták meg/elt az imát (pl. „»Ezt es nagymámámtul, anyókám, anyókámtul«” [Erdélyi 2013: 644]). Másrészt tisztában vannak imájuk – úgyszólván – különleges jegyeivel: azzal, hogy (1) a templomban soha nem imádkozzák („Templomban? »Áhhh!!! Nem, csak otthon szoktuk mondanyi.«” [Erdélyi 2013: 933]), hogy (2) az néhány ismeretlen kifejezést is tartalmaz, az általuk használt (ha lehet egyáltalán ezt a terminust e helyütt alkalmazni) „köznyelvhez” képest („Megkérdeztem, mit jelent a »létő« szó: »Nem tudom mi ez, csak úgy tanútam.«” [Erdélyi 2013: 240]). Harmadrészt azt is tudják, (3) feladatuk van: mindenképpen megtanítani a család fiataljait az adott fohászra. Utóbbi folytonosságnak az elhalása a megkérdezettek közül sokakat – nagyon is érthető módon – elszomorít: „»én nagyon sok Éneket tudok és szeretek is énekelni, csak sajnos Az ifjúság a fiatalok nem akarnak«” (Erdélyi 2015h: 235). Az érzelmi túlfűtöttség, a „szipogva, hüppögve, sírva kibuggyanó szófolyamok” (Erdélyi 2015e: 979) által szintén az imádkozók és a szövegük/szövegeik közötti mély kapcsolat mutatkozik meg. Mindezek mögött valamiféle komoly átélhetőséget kell feltételeznünk.

Ehhez az átélhetőséghez – amint arról az Ómagyar Mária-siralom is vall – nagyban hozzájárultak a középkori, valamint kora újkori passió- és a Mária-irodalom egyes műfajai, úgymint himnuszok, vallásos epikumok, legendák, látomások s Mária-siralomrészletek, töredékek stb., melyekben a központi vezértéma: a krisztusi tragikumra és – talán még hangsúlyosabban – a *mater dolorosa* szubjektív lírájú panaszára rezonáló imádságmondói attitűd (Erdélyi 2015b: 114–115). Hathattak továbbá a népi imádságok kialakulására a középkor és a barokk kori, a ferences rendhez szorosan kötődő misztériumjátékok (*theatrum sacrum*) (Erdélyi 2015i: 889). Álljon itt néhány művelődéstörténeti eredetpárhuzam, amely az archaikus népi imádságműfajban (általánosan vagy annak egyes darabjaiban) kimutatható, s ezzel

példázza „az egyház századokon át kialakult kifejezés- és szókészletének” (Erdélyi 2013: 54) átszármazási útjait.

1) A Szent Grál legendája: nagy mennyiségben és számos alakban tűnik föl a népi fohászokban a megholt Krisztus vérét különböző edényekben felfogó angyalok képe. A *Grál* szó akár a felismerhetetlenségig torzulhat, „melyeket az auditív úton nyert benyomás hibás rögzítése, elhallása magyarázhat” – Gárdelom, Gárdijom, Glorittom, Glorion, Oritom, Aristom (Erdélyi 2015b: 115).

2) Az Istenszülő gyakorta „érkezik” az imába hajnalban, a *fény* (a krisztusi jelképkör megkerülhetetlen része) eljövetelekor. A sötét, ekképp a halandót kiszolgáltatottá tevő éjszaka (pogány gyökerű képzet) elmúltával győzedelmeskedik a nappal fénye – „»Deus qui illuminas noctem et lucem post tenebras splendescere facis...« imádkoztak [...] a régi Magyarország papjai és deákjai este, és utánuk mondotta a nép” (Mezey László 2015: 138). „Mária a középkori himnuszok *stella matutina*, *aurora lucidissima* magyar megfelelőjeként” (Erdélyi 2015b: 115) jelenik meg a textusokban. Ezért olvashatunk oly sokszor aranyos fáról, aranyos kápolnáról stb.

3) Ókori apokrif iratok tájékoztatnak arról, hogy Mária a szeretett tanítványtól, Jánostól értesült fia elfogatásáról. Ezzel szemben olykor megesis, hogy – akárcsak az Érdy-kódexben – az imádságokban Lukács viszi meg a hírt a Fájdalmas Anyának az isteni Mester megfeszítéséről (Bán 2015: 214).

4) Szent Antal kilétének változékonysága és a „»pogánnak kezitől, kötelitől«” (Bán 2015: 215) szószerkezet azt a tényt igazolja, az imádságok – alapvető – kötöttségük ellenére, a fohászkodó személy kis betoldásai révén alkalmazkodni tudtak a változó időkhöz, aktuális veszedelmekhez, olykor divatokhoz. Előbbire a Szent Antal(ok) jelentette példa megfelelő: míg előzőleg a középkor kedvelt szentje, Remete Szent Antal jelent meg a szövegekben, addig utóbb „a modernebb, a minoriták által népszerűsített” Pádai Szent Antal került a helyére (Bán 2015: 214). S egy példa az aktuális veszedelem elleni segélykérésre: némely szövegek a török fenyegetettség elleni védelmet kérik.

5) Végül megemlítsérem érdemesnek tartom a képen való ábrázolás visszahatását egyes biblikus motívumok imádságbéli megjelenésében. Feltételezhető ugyanis, hogy egyes mozzanatok nem irodalmi ihletésűek, hanem a hívők konkrét látóterébe kerültek a templom hangsúlyos helyén, például a retablón. Ekként találkozhatunk pl. a kígyó fejét taposó Boldogasszonnyal (Bán 2015: 212).

3. A szenvedő jelentéstartalom három kifejezőeszközének nyelvtörténeti narratívája

Modrián-Horváth Bernadett 2020-ban megjelent dolgozatának bevezetésében így ír: „A passzív funkciók magyar kifejezőeszközeinek eddigi vizsgálatai a leginkább különböző idegen nyelvekkel való összehasonlításban történtek meg (vö. Sturm 1995; Berényi 2001; H. Varga 2015; Modrián-Horváth [2021]), túlnyomórészt párhuzamos korpuszok vizsgálatának eredményeire alapozva. A jelenség átfogó korpuszalapú vizsgálatára autentikus magyar nyelvű szövegekben azonban mind ez ideig nem került sor” (Modrián-Horváth 2020: 201). Bár a szerző e dolgozata később került látóterembe, mint hogy lehetőséget láttam volna a szenvedő jelentéstartalom három kifejezőeszközének korpuszalapú vizsgálatában archaikus népi (és apokrif) imádságok szövegei alapján, kétségtelen, hogy a passzivitás kifejezőeszközeiről általában nem e megközelítésből – hanem például nyelvművelői szemszögből – szokás írni. Hozzátenném azonban, hogy Modrián-Horváth írásának megjelente óta Lanstyák István precíz munkát közölt (Lanstyák 2023), amelyben a legkülönbözőbb szövegek példáin keresztül von le meggyőző következtetéseket a személytelenség néhány kifejezőeszközéről a mai magyar nyelvre vonatkozólag.

3.1 A kutatás létjogosultsága és a dolgozat kérdésfelvetései. – A tárgykörben való többretű szakmunkakeresés után, melynek során a féloldalnyi hozzászólásoktól a több tízoldalas tanulmányokig sokféle irányultságú munkát tekintettem át, arra lettem figyelmes, hogy a passzív jelentéstartalom élőnyelvi használatáról a régi magyar nyelv vonatkozásában alig esik szó, még a kérdésfeltevés szintjén sem. Kivétel persze akad, Bárczi Géza (Bárczi 1963: 157) a *verbum passivum* kapcsán például a XV. századi születésű *Szabács viadala* című vers szövegével érvel a szenvedő alak élőnyelvi használatának valószínűtlen volta mellett. Világos, hogy egyetlen forrás adataiból kis eséllyel lehet feltérképezni egy adott korszak beszélt nyelvét – ezenkívül Bárczi írásának ok-okozati felépítése e ponton nem egészen érthető, a szerző ugyanis megfelelteti a versszöveget a feltételezhető beszélt nyelvi megszólalásokkal, s megállapíthatónak véli ebből, hogy a *-(t)Atik* képzős ige kevésbé jutott szerephez az ómagyar kori ember ajkán. Az e körbe vonható források szűk körű volta természetesen komoly akadályt gördít a kérdés kutathatósága elé – e téren bizonyosan a misszilisek jelenthetik az egyik legbiztosabb forrásbázist, bár ezek egyrészt – természetükből fakadóan – nem adnak közvetlen képet az analfabéta tömegek nyelvhasználatáról, beszédéről, másrészt csak az

ómagyar kor legvégén jelennek meg (Korompay 2003: 579). Magam azonban e dolgozat tárgyául az archaikus, apokrif népi imádságokat választottam, elsődlegesen a következő okokból. Az anyag feltűnő elegyét adja a magas és a népi műveltségnek. Ez az elegy lehet az alapja a valóban beszélt nyelvnek – a népi és az elit keveredése a korabeli vallásosság evidenciájának tükrében, úgy vélem, kétségen felül áll. Ekképp – ha egyrészt konkrét nyelvtörténeti korhoz egzakt módon nem köthetően is, másrészt arról lemondva, hogy e szövegeket tiszta élőnyelvi adatként kezeljük – megtehetjük a magunk sejtéseit egy feltételezett középmagyar kori nyelvállapot vonatkozásában. Nem feledve persze, hogy e forrásszövegek sok évszázad teológiai-kulturális-nyelvi lenyomatát viselik magukon. Ekképpen e szövegek megannyi archaizmust őriznek – „érthetlenségig eltorzult szavak[tól]” (Balázs 2021: 268) kezdve (pl. *zohárszék, létő, gerbelás, eregnye*), az elbeszélő múltton (pl. *mondá, terjedék, nyugodék*) és a hangrendtől való eltérésen át (pl. *szekálladval, káplonecskát*) az e dolgozat tárgyául is szolgáló, a korpuszban nagy számban előforduló verbum passivumig (pl. *szegeztetik, koronáztatik, fölszedetik*) (Balázs 2021: 268–269). Az általam fölvetett jelenségek vizsgálata – túl a kutatóként természetszerűen érzett izgalmon – újszerű adatokkal járulhat hozzá a megelőző történeti nyelvészeti kutatások eredményeihez.

A fentiekén túl, a szenvedő jelentést tárgyukul választó írásokból olykor az a szerzői meglátás olvasható ki, hogy volt idő, amikor kizárólag az ősi elemekből fölépülő *-(t)Atik* képzős igealak szolgált a passzivitás jelölésére (lásd pl. H. Varga 2015: 299; Lanstyák 2023: 5²). Majd rendre az is *leíratik*, hogy csak a nyelvújítás idején (vagyis a nacionalizmus eszmeáramlata kibontakozásának korában) és annak hatására szökött szárba a verbum passivum (tévesen érzett idegen íze miatti) „üldözése” (lásd: „A *-tatik/-tetik* a magyarban nem *használtatik*.” szentencia). Ezek alapján feltehető a kérdés: több száz éven át a passzív ige volt az egyetlen, amely e jelentést kifejezte? Mikor *lett használatba vonva* a predikatív határozói igeneves szerkezet; s mikortól *mondták* így: „Názáretbe *csendítének*” (Erdélyi 2013: 515)? Azaz: sarkalatos kérdés, hogy a szenvedő igealak kétségkívüli dominanciájának (le)hanyatlása után, annak mintegy pótlékai gyanánt kerültek-e a fentebb hozott szerkezetek a nyelvi állományba. Hasznos volna rendet tenni e zavarban.

² Lanstyák szabatos munkájába, amely kevésbé foglalkozik a személytelenség egyes kifejezőeszközeinek történeti kérdéseivel, zavaros módon bekerül a következő közlés: „A szenvedő igeragozás p ó t l á s á r a a határozói igenév létigés szerkezete mellett [...]” (kiemelés tőlem – a dolgozat szerzője) (Lanstyák 2023: 5). Ezen állítás – azaz, hogy bizonyos ideig a szenvedő igenem volt használatban, majd kikopása után a létige + határozói igenév került annak – mintegy – helyébe, annál is inkább váratlan, mert a szerző többször hivatkozik Szepes Gyulára, aki kétségkívül a *meg van mondva* szerkezet legharcosabb védnöke volt, s ősisége mellett érvelt.

3.2 A szenvedő jelentéstartalom Szenvető a mondat jelentéstartalma, ha benne – az aktív mondattal szemben – nem a cselekvés végrehajtójára (agens) esik a hangsúly, s ez általában nyelvtanilag is *jelölve van*. Ez leggyakrabban perspektíaváltás útján, a cselekvő alany defókuszálásával (az aktív mondat alanya a szenvedőnek legfeljebb eszközlő határozójaként jelenhet meg, tárgya pedig a passzív mondat grammatikai alanyává válik), s az ige alaki megváltoztatásával (pl. az aktív mondat *megír* igealakja helyett: *megíratik*) valósul meg. Mint annyi más nyelvnek, a magyarnak is szüksége van a passzivizációra, tudniillik vannak olyan helyzetek, amelyek valamely okból megkívánják, hogy a cselekvés végrehajtója ne *neveztesse meg*. Ennek több kiváltója is lehetséges, például az, hogy a) a cselekvő kiléte nem ismeretes; b) a cselekvő kiléte az adott kommunikációs helyzetben részt vevők előtt egyértelmű; c) a beszélő az alanyhoz képest sokkal lényegesebbnek ítéli valamely egyéb mondatrészt, így azt kiemeli; d) egyéb okok, pl. a cselekvő megnevezése kegyeletsértő volna, a cselekvő megnevezése tabu, *nincsen tisztázva* a magázó-tegező viszony. A magyar nyelv eszköztára a szenvedő jelentéstartalom kifejezésére igen sokrétű – nyelvemlékeink tanúsága szerint egyes eszközei sok száz év óta használatosak e szerepkörben. A következők vonhatók ide: „1. mediális igék: -Ódik: Az ügy *elintéződik*; -Ul, -sUl, -Od(ik), -sOd(ik): A ruha *kifakul*, A terv *meghiúsul*, Az arca *kipirosodik*, A krém *sűrűsödik*; -Ad: A papír *elszakad*; -An: A bomba *felrobban*; képző nélküliek: Az üveg könnyen *törik* (a szenvedő szemlélet, a medialitás legősibb kifejezőeszközei az *ikes* igék), A leves már *fő*; 2. létige + -vA állapothatározós szerkezet: Az ablak *nyitva van*; 3. funkcióigés szerkezetek: A ház *eladásra kerül*; 4. személytelen szerkezetek: A házat *eladják*; 5. infinitivusi alannal vagy alanyi mellékmondatall álló igék és egyéb kifejezések: Nem *kell* / *érdemes* / *sikerült* elolvasni / *Hihetetlen*, hogy ennyi év után előkerültél!; 6. melléknévi igenevek állítmányi szerepben: Ez az anyag jól *mosható*” (néhány kiemelés tőlem – a dolgozat szerzője) (H. Varga 2015: 301).

3.3 A szenvedő ige A verbum passivum a tárgyatlan igék egy csoportját alkotja. Nyelvtörténeti áttekintése a következőkben foglalható össze. E morfológiai szempontból sajátos – külön képzője van – igenem, jóllehet passzív ige finnugor rokonnyelveinkben is létezik, nem örökség, hanem immanens, önálló alakulás eredménye. „Képzése a műveltetésre vezethető vissza, képzője nem más, mint a művetető -at/-et és -tat/-tet, megtoldva a visszahatást kifejező -ik személyraggal” (D. Bartha 1991: 94), azaz: *megkoronáz* > *megkoronáztat* > *megkoronáztatik* (magáról az *ikes* ragozásról lásd: H. Varga 2020: 40–44). A szenvedő igével alkotott mondatnak két alanya is van: egy cselekvő (agens) és egy grammatikai. Utóbbi testesen megjelenik a mondatban, előbbi azonban általában nem (hiszen a szenvedő igenem

használatának egyik célja éppen a cselekvés végzőjének kilétéről való hallgatás, amelynek több oka is lehetséges), pusztán eszközlő határozóként (ablativus rei efficientis vagy ablativus auctoris) jelenhet meg. A szenvedőige-képzés minden bizonnyal „már a honfoglalás előtt kialakult, jóllehet első [jelentős számú] példái csak 1300 körülről adatolhatók, az Ómagyar Mária-siralomból” (betoldás tőlem – a dolgozat szerzője) (Bárczi 1963: 157): *kynzathul, werethul, therthetyk*. Ósmagyar kori megléte mellett érvel például a *születik* ige, amely morfológiai passzívsága ellenére a korai ómagyar korra, funkcióvátással, lexikailag állandósult, „intranszitiv származékká vált ’világra jön’ jelentéssel” (D. Bartha 1991: 95). Ismeretterjesztő cikkekben gyakran olvasható, hogy ezen igealakok – belső fejlődésük ellenére – kvázi latinizmusként értelmezhetők, ugyanis a latin nyelvű egyházi irodalom magyarra való átültetési gyakorlata a latinban passzívvá megalkotott szerkezeteket a magyarban is ekképpen fejezte ki. Ez a nézet általánosító jellege miatt félígazságot tartalmaz – tudniillik a megállapítás csak a kései ómagyar kortól érvényes –, tehát korrekcióra szorul: „Az ÓMS. kivételével kis szövegméleink azt a megállapítást sugallják, hogy ebben a szakaszban [ti. a korai ómagyar korban] a latin hatás a fordítások nyelvén még jelentéktelenebb mértékben érvényesül, a szenvedő igealakok használatának aránya tehát még általában a magyar nyelv belső törvényszerűségeinek megfelelően alakul” (betoldás tőlem – a dolgozat szerzője) (D. Bartha 1991: 95). Nem így a kései ómagyarban, amelyben a „szenvedő igealak használatának gyakorisága [...] rendkívüli méreteket ölt” (D. Bartha 1992: 108), magyarán azokon a helyeken is az *használtatik*, ahová „a magyar nyelv belső törvényszerűségei értelmében” (D. Bartha 1992: 108) például aktív alak illene.

3.4 A létigés határozói igeneves szerkezet Hosszasan lehetne írni az úgynevezett állapothatározói igeszerkezetéről (pl. A munka idejében *el lett végezve*. Ne aggódj, minden *meg lesz oldva!* Gyertek ebédelni, *tálalva van!* *Meg vagyok döbbenve* Antal iménti viselkedése miatt. Amit a tanár úr megtanít, az aztán *meg van tanítva!* [a példák tőlem származnak – a dolgozat szerzője]). A szerkezetéről legtöbbször bizonyára annak hírhedt „kárhoztatása” jut eszébe, leginkább Szepesy Gyula *Nyelvi babonák* című könyve alapján (Szepesy 1986), amelyben a szerző több, a nyelvvelő „túlgyomlálásának” áldozatául esett nyelvi jelenségről igyekszik bizonyítani azok helyénvalóságát és a magyar nyelvbe való beágyazottságát.³ Sokkal

³ Szétfeszítené e dolgozat kereteit, ha a szerkezet megítélésének sokrétű tudománytörténeti elemzését, s Szepesy jó szándékú, ám több helyütt téves irányú magyarázatainak vizsgálatát ideilleszteném. A 36. OTDK keretében e tárgykörben végeztem kutatást, melynek legjelentősebbnek ítélt eredményeiről egy tanulmányban is beszámoltam (lásd: a dolgozat szerzője 2023). Arról, hogyan vélekednek e szerkezetéről napjaink nyelvhasználói, kérdőíves attitűdvizsgálatot készítettem (lásd: a dolgozat szerzője megj. alatt).

kevesebb szó esik azonban a létigével és határozói igenévvvel alkotott szerkezet eredetéről. Honti László kutatásai nyomán lehet tudomásunk arról, hogy a *meg van oldva, el vagyunk fáradva* típusú struktúra obi ugor örökség; a finnugor nyelvcsalád tagjai közül a magyaron kívül a hanti és a manysi az a nyelv, amely használja a nevezett gerundium + kopula szerkezetet. Funkcióköre – amelyet 1874-ben már Barkász Károly is jó érzékkel körvonalaz (a dolgozat szerzője 2023: 138) – mindenekelőtt a következőkben adható meg: 1.) állapotjelölés (pl. *el van dugulva*); 2/a.) befejezettség jelölése (pl. *ki van javítva*); 2/b.) mozgás befejezettségének jelölése (pl. *Most ne keresd, el van utazva!*; 3.) személytelenség kifejezése (pl. *meg volt beszélve*); 4.) a cselekvés intenzitásának kiemelése (pl. *amit ő megjavított, az meg volt javítva*); 5.) a cselekvés befejezettségének, egyúttal a cselekvő személyének jelölése (pl. *Pali már ki van nyitva, menj át egy kiló kenyérért!*); 6. állandósult kifejezések (pl. *adva van egy derékszögű háromszög*) (Honti–H. Varga 2013: 260, 264).

Jászó szintén amellet érvel, hogy a létige melletti határozói igeneves szerkezet állapotthatározói funkciója – amelyben minden bizonnyal benne foglaltatik úgy a pregnáns lativusi (nyugalmi helyzetbe jutás), mint az essivusi (nyugalmi helyzetben levés) jelentésmozzanat – ősi örökség, ekként meg kellett lennie nyelvünkben már az ősmagyar kor elején (Jászó 1991: 347). Ami a személytelenséget jelző *van* + *-va* szerkezetet illeti, az az írott források tanúsága szerint a korai ómagyar korban kevésbé volt használatos – sem a létige nélküli struktúra (pl. *nyitva az ajtó*), sem a létigés (pl. *nyitva van az ajtó*) nem jelentkezik a szövegekben. Míg az előbbi a kései ómagyarban is ritka előfordulása, addig az utóbbi bőven kimutatható. Jászó megállapítása szerint a *nyitva az ajtó* típusú szerkezet „a népnyelvben gyakori” (Jászó 1991: 348). Hivatkozás híján nem tudni, mi alapján jut erre a következtetésre.

3.5 Az implicit alanyú szerkezet⁴ A mai magyar nyelvben, kiváltképp az élőbeszédben, igen gyakorinak tűnik a személytelenség kifejezése az ige T/3. személyű alakjával (pl. *Azt mondják, arrafelé mindig sokat esik. Mikor építik meg végre azt az elkerülő utat? Na, lekapcsolhatták volna este a villanyt. Elnézést, kapcsolnak plusz kocsit a szerelvényhez? Az információs pultnál nem tájékoztatták?* [a példák tőlem származnak – a dolgozat szerzője]). A *Magyar nyelvtörténet* szerint e megoldás „csak az ómagyarban vált az alany határozatlanságának jelölőjévé: DöbrK. 379: „»es Ime mutatnak vala neki: agban feko kozvenest«” (Horváth 2003: 431). Farkas szerint az ige T/3. személyű alakjával jelzett alany az indeterminált alanyok között is különleges helyen áll: általános alanynak tekinthető, ugyanis „az állítmányban kifejezett

⁴ Köszönöm Korompay Klára tanárnőnek, hogy volt szíves felhívni a figyelmem az *implicit alany* terminus alkalmazásának előnyeire!

cselekvésnek bárki (vagy bármi) lehet az alanya [...]” (Farkas 1991: 635). Fontos adalék, hogy az ezzel alkotott mondat részint mindenkinek szól, „egyedüli lehetőséget, általános tudnivalót” tartalmaz (Farkas 1995: 221). A passzivitást T/3. személyű igével – vagyis implicit alannal – fejezi ki egyes szöveghelyeken néhány kései ómagyar kori nyelvemlékünk, így pl. a Guary- vagy az Érdy-kódex (a példákat lásd: Farkas 1995: 222). Sajnálatos, hogy Lanstyák nem áldoz külön fejezetet a szenvedő jelentéstartalom e régtől kezdve adatolható kifejezőeszközének (Lanstyák 2023), kiváltképp, mert mindennapi interakcióim során számtalan esetben hallom partnereimet (s magamat) a passzív szerkesztésmód e megoldását alkalmazni.

4. Szenvedő jelentéstartalmú kifejezőeszközök az archaikus népi imádságokban

Dolgozatom forrásául a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című, archaikus népi imádsággyűjtemény 321 különálló, sorszámozott, kísérő szövegekkel és jegyzetekkel ellátott imáját választottam. E korpuszt már az előzetes feltevéseim megtétele idején is haszonnal kutathatónak gondoltam – ennek okai mindenekelőtt a következők.

A régebbi, klasszikus, nagy nyelvtörténeti művek nem terjesztik ki vizsgálódásukat erre a forrásra. Ennek magyarázata az, hogy vagy a témamag (ti. a nevezett imádságok) műfaji sajátosságainak tudományos igényességű kutatásai előtt keletkeztek, vagy azok megvalósulásával párhuzamosan. Az azonban már jogos hiányérzetet kelt, hogy a legújabb nyelvtörténeti monográfiák sem vonják az archaikus népi imádságokat forrásaik sorába. Úgy véltem továbbá, hogy többértű hagyományozódási szintje okán (különleges elegye a kanonikus egyházi műveltségnek és paraszti kultúra őrizte, a kereszténység felvétele előtti szemléletnek, ennek folytán az írásbeliségnek és a szóbeliségnek) ez az anyag értékes példákat fog számomra felmutatni a szenvedő jelentéstartalom kifejezésének – a kutatás kezdeti szakaszában (a jegyzetelésnél) még nem konkretizált – módjaira. A kapott eredmények nyomán közeledhetünk annak eldöntéséhez, hogy a passzivitás jelölésének adott kifejezőeszköze a népnyelvhez kapcsolódik-e, vagy inkább az elit íráskultúra sajátja – így pl. a szenvedő ige aktív részét képezte-e a mindennapi nyelvhasználó beszédjének, vagy csak megkülönböztetett helyzetekben használta, s utóbbi esetben tisztában volt-e tartalmi jelentésével. Ezzel együtt hozzájárulhat e

dolgozat a szenvedő jelentéstartalom egyes kifejezéseit máig érintő tudománytalan, ideologikus megítélések pozitív változásához.

Nem mellőzhető két további szempont. Egyrészt az archaikus népi imádságok – nyelvészetileg – jószerével kutatatlanok. Mint arra a dolgozat kutatás-, művelődés- és irodalomtörténeti, illetőleg etnopszichológiai áttekintésében több ízben utaltam, a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* című könyvben közölt imádságok tudományágak képviselőinek egész sorát sarkallhatták volna munkára. Dacára annak, hogy Pais Dezső már a műfajról való első hivatalos tájékoztatóján, 1971-ben korreferensként szolt hozzá a kincseket rejtő nyelvi anyaghoz (Pais 2015), s Bárczi Géza (Bárczi 2015) is üdvözölte a felfedezést, „az archaikus népi imák sokoldalú nyelvészeti feltárása nem történt meg” (Balázs 2021: 268) az elmúlt ötven évben. Hozzáteendő, hogy Korompay Klára (Korompay 2016) és Pomozi Péter (Pomozi 2016) megemlékezett a Erdélyi Zsuzsannáról, a gyűjtőről egy-egy nekrológban, valamint nyelvészeti érintettségű megállapításokat közöl az imádságokról kandidátusi dolgozatában Lovász Irén (Lovász 2011), tanulmányában Tánzos Vilmos (Tánzos 2021) és Volter Domonkos (Volter 2021). Vajdasági imák nyelvezetének vonatkozásban szólal meg a témában Silling István (Silling 2003). A felsoroltak közül lényegében csupán ez utóbbi tartható szűken vett nyelvészeti munkának, forrásai ellenben nem a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötetből valók. Mindenesetre a tárgy tudományos feltáratlanságának ténye, amennyi szükségszerű hátránnyal jár (pl. alapvető szakirodalmi szintézis hiánya), annyi előnnyel is kecsegtet (pl. a kutató természetszerűleg nóvumokat mutathat ki). Másrészt, minthogy ezek a fohászok részei az európai közkinccsanyagnak, ám a XX. század viszontagságai közepette nem terelődhetett rájuk kellő figyelem, célravezető rámutatni elsősorban létezésükre, másodsorban kultúraőrző szerepük fontosságára. Ennek kapcsán nem feledkezhünk meg a következőkről: vitathatatlan, hogy Erdélyi Zsuzsanna – „hóban-hőben, vonatozva meg gyalog, egyetlen magnetofonnal [...] heroikus munká[val]” (Rónay 2015: 229) – olyan értékes forrásanyagot gyűjtött össze, amely emberi számítások szerint nem állna a köz és a tudomány rendelkezésére, ha ő, Erdélyi János irodalomtörténész unokája nem teszi fel erre életét (Korompay 2016: 113). Emellett ennek az – oralitása miatt – különleges imaműfajnak magyar hordozói közül csupán néhányan élhetnek e dolgozat írásának idején – álljon ez az írás főhajtásként előttük.

Az eddig megjelent legteljesebb *Hegyet hágék, lőtőt lépék* kötet (2013, Kalligram) szöveganyagával dolgoztam, hogy a lehető legtöbb imádság (321 darab) nyújthasson számomra adatot (kb. 900 gyűlt össze) a szenvedő jelentéstartalom kifejezési módjaira. Lejegyzeteltem valamennyi idevonatkozó példát. Hamar letettem arról, hogy valamennyi lehetséges, a

passzivitás jelölésére alkalmas kifejezőeszköz tekintetében kutassak, mivel már a munka kezdeti szakaszában kiderült, hogy ez szétfeszítené a dolgozatot. Ezért három szerkezetet vizsgáltam: két, a nyelvészi-nyelvművelői vitáknak több mint száz éve keresztüzében álló kifejezőeszközt, amelyek ezáltal ideologikus megítélés alá esnek, s a nyelvhasználók nyelvi babonáktól sem mentes módon értékeli őket: a szenvedő képzős igét és a létigés határozói igeneves szerkezetet, valamint harmadikként a többes számú, harmadik személyű igealakokkal, azaz implicit alannal kifejezett szenvedő szerkezetet.

Írásom a továbbiakban a következő struktúra szerint épül föl: a három kategória kapcsán példákkal hivatkozom az egyes nyelvi jelenségekre (félkövér betűkkel), majd igyekszem magyarázni az imádkozó feltehető indíttatását a nevezett forma alkalmazására, illetve szólok a kifejezésnek a szöveg(ek)beli megjelenési tendenciáiról. Mint látni fogjuk, a szóbeli hagyományozódás folytán többször ellehetetlenül az egzakt kategorizáció. A témavezetőmmel való konzultációkon kiderült, nehézkessé teszi a magyarázatot, ha pusztán az aktuális kifejezést emelem ki, és nem helyezem el azt kontextusában – ezért a hosszabb idézetek.

I.	„(...) Mít látnék? Azt látnék: Héccer szentelt szent kápolnát, Kivül aranyos, belül irgalmas, Benne vagyon Krisztus Urunk, Keresztfára van feszítve , (...)” (78. sz. ima)	„(...) Fehér rózsza, Mária, Engem Isten megszeret, Szent vérével megszentelt, Szent igéjével megfenyített, Krisztus Urunkot feszítik , Három Mária siratja, Oh fiam, fiam, szerelmes Szent Fiam! (...)” (78. sz. ima)
----	--	---

Az ige kétféle módon jelenik meg ugyanazon szövegben, ám valójában két elkülönülő szövegegységről van szó, mondhatni, két ima kapcsolódik össze egy nagyobb fohásszá. Míg a *van feszítve* szerkezet a passió utáni Krisztus-létezés egy megváltoztathatatlan pontját emeli ki, addig a *feszítik* jelenben zajló eseményt ír le, következésképpen az adatközlő részéről tudatosan alkalmazott szemantikai különbségtétellel van dolgunk. Alapvetően nem jellemző, hogy egy imán belül ugyanazon ige bázisa legyen a vizsgálódási szempontom szerinti több kifejezőeszköznek. Ezt – tulajdonképpen – igazolja is a két fenti részlet, lévén, hogy ebben az esetben ténylegesen két ima forrott egybe.

II.	„(...) Jézus ül a Getszemáni kertben Arany karszékében Térdig vérben Könyökig könnyben. Haja leeresztve , Feje elcsüggedve , (...)” (140. sz. ima)	„Hullám van a tengernek partján, arany fának ágán, üdvözült lelkek virágán. Szent szive szomorodván , arany haját lebocsájtván , (...)” (277. sz. ima)
-----	---	---

Itt két jelenség is tisztázandó. Egyrésztől mindkét idézetben megfigyelhető, hogy a kopula (*van* vagy bármely alakja) zéró fokon jelenik meg, azaz nem testesen. Jászó erről állapítja meg, hogy „a népnyelvben gyakori” (Jászó 1991: 348). Valóban több helyütt megfigyelhető a korpuszban, de semmivel sem többször, mint a létigét kitevő szerkezet, így magam nem igazolhatom ezt az állítást. Másrésztől látható, hogy a határozói igenév *-ván/ -vén* képzős alakban is megjelenik az anyagban, mód-, illetve állapothatározói funkcióban. E nyelvi jelenség a XVII. század előtti időkbe, leginkább a *-ván/ -vén* képzőben gazdag kései ómagyar korba utalja a szöveget, amikor a mai használattal szemben a *-ván/-vén* képzős alakok nem feltétlenül csak idő és ok meghatározására voltak alkalmasak (Jászó 1992: 447). Nem találni az imák között olyat, amelyben a *leeresztve* és a *szomorodván* alakok egyaránt előfordulnának, ugyanazon funkcióban.

III.	„Hegyet hágék, Lőtőt lépék, Kőkáplonicskát láték, (variáció: kápolnecskát) Bellől arannyas, (variáció: aranyos) Küel irgalmas, Szent Világ Úrjézus Krisztus benne lakik vala. Aranyhajával leeresztvel , Arankönyveivel kicsordulval , És araszekállával kitépvel .” (97. sz. ima)	„(...) Nyitva látám magos mennyország kapuját Küjel aranyos belől irgalmajz Rajta ül vala virágoza Jézus. Szen' szakállo szaggatval Piros vére kiontval Kürütte valának szerető szent angyali, (...)” (287. sz. ima)
------	---	---

Nyelvtörténeti érdekességet mutatnak az imarészletek vastagon szedett határozói igenevei. Azontúl, hogy például szolgálnak a szerkezetbeli létige nem testes megjelenésére, igenévi képzőjükön még egy *-l* is megmutatkozik. A *-val/-vel* mint az (állapot)határozói igenév képzője valószínűleg a *-val/-vel*

eszközhatározóragos névszónak az analógiás hatására keletkezett, „a *-val/-vel* ragos névszó ugyanis nyelvtani szinonimája lehet a határozói igenévnek; pl. *sírva mond ~ sírással mond*” (Jászó 1991: 349). A nevezett *-val/-vel* toldalékos igenevek miatt a szövegrészek kései ómagyar kori keletkezése sejthető. Nyelvföldrajzi vagy nyelvjárási szempontból – szorosan véve – nem kutattam e formákat, mindazonáltal sokatmondó, hogy a tárgyalt archaizmusok mind moldvai születésű (majd a kitelepített tolnai-baranyai svábok otthonaiba költöztetett, szülőföldjükről elűzött) adatközlőktől származnak.

IV.

„(…)

Minek sírsz, mi megváltó Jézus

Krisztus Urunk?

Hogyne sírnék, Szent Lukács és Szent

Évangyélita,

Mikor **ki van írval az Atyámtól**(!):

(variáció: **Ki van írval**)

Kálvária hegy tetejére kivisznek,

(variáció: *Kivisznek magas*

Kálvária hegy tetejére)

Magos keresztfára fölfeszítenek,

(…)” (143. sz. ima)

„Jézus azt mondta: Ki ezt az

imádságot este,

reggel elmondja,

Hét halálos **bűntől meg van**

bocsátva.” (298. sz. ima)

A két példa képviseli azt a ritka jelenséget, amikor a szövegmondó érdemesnek tartja megnevezni a cselekvő alanyt (agens) a szenvedő jelentéstartalom – s ekként a cselekvés végrehajtottságának mint ténynek a hangsúlyozása – ellenére. Ezt az eszközlő határozónak a szerkezetbe illesztése teszi lehetővé. Úgy vélem, az imádkozó részéről a passzív szerkezet használatát az eredmény kétségbevonhatatlan voltának és állandóságának kifejezése igényli, amelyet a cselekvő alany megnevezésével nyomatékosít. Az, hogy az *Atyámtól* határozó nem egy *kiíratott* verbum passivum mellé, hanem egy létigés határozói igeneves szerkezetbe került, bizonyítja a kétféle kifejezőeszköznek a passzivitás jelölésében való funkcionális azonosságát. A 298. számú ima a fogalmazásmódbeli, nyelvtani „hibát” van hivatva példázni.⁵ Hiszen a bűn az, ami *meg van bocsátva*, ha a fohászzkodó elmondja az imádságot reggel-este – nem bocsáthat meg éppen a bűn. Az imádkozó nyelvi tudatában minden bizonnyal kontaminálódott két hasonló jelentésű szerkezet (*bűne meg van bocsátva* és *megszabadul a bűntől*). Az utóbbi példában megfigyelhető „téves” szerkesztésmódból azonban nem szabad arra következtetnünk,

⁵ A *hiba* terminust minden esetben leíró grammatikai fogalomként használom, nem pedig stigmatizáló szándékkal.

hogy a létigés határozói igeneves szerkezet használatában mértékadó bizonytalanság állna fenn az imaszövegekben – az ingadozás leginkább a szenvedő képzős ige használata kapcsán látszik erőteljesnek.

V. „Aki ezt az imádságot tiszta szívvel
elmondja,
Mennysország ajtaja sarkig **ki lesz**
nyitva,
A pokol ajtaja **bé lesz pecsételve**,
ámen.
Ez úgy legyen.” (269. sz. ima)

„(...) Aki ezt elmondja pénteken hajnalba,
Szombaton früstökkor,
Vasárnap misekor,
Hét halálos **bűne meg lesz bocsátva**,
És a mennyország kapuja **ki lesz neki**
nyitva, amen.” (99. sz. ima)

A nyelvművelő irodalom egyik sokat tárgyalt (és mint egy korábbi munkámban rámutattam, több helyütt helytelenül értelmezett [a dolgozat szerzője 2023]) témája a *meg van írva* szerkezet „kárhoztatásának” története (valójában *nem volt kárhoztatva*). A probléma összetett, annyi azonban megemlítenő, hogy a nyelvészek és/vagy a nyelvművelők (a XIX. század második felétől egészen a múlt század utolsó évtizedéig) csak a *meg lett/lesz írva*, vagyis a létige múlt és jövő idejű alakjaival alkotott szerkezetek helyességét vonták kétségbe, nem pedig a *meg van írva* konstrukcióét. Előbbieket németességgel, germanizmussal vádolták. Tudomásom szerint eddig nem készült empirikus kutatás arra vonatkozóan, valóban nem mutatható-e ki a *meg lesz írva* szerkezet az 1800-as évek előtti írott magyar forrásokból. Ami az archaikus népi imádságokat illeti, azokban – ugyan nem nagy számban, de – feltűnik a *lett/lesz*-es szerkezet. Ebből a néhány előfordulásból persze nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk, talán csak annyit, hogy – amíg egy friss, hiánypótló kutatás nem hoz új eredményt, s elfogadjuk a nézetet, miszerint csakugyan germanizmus a *lett/lesz*-es szerkezet – minden bizonnyal az imádságok is fel-felvettek egy-egy újabb keletkezésű kifejezést textusukba. Mi sem igazolja ezt jobban, mint a 99. számú ima *früstök*, a 38. számú ima *beton* lexémája vagy az a metanyelvi adat az adatközlő részéről, hogy „»Szoktuk így imádkozni, és mindnyájan elmondtuk, de mindenki másképp tudta... [...]«” (lásd: 99. sz. ima) (Erdélyi 2013: 372).

VI. „Mér' keseregsz,
 Úrjézus Krisztus?
 Hogyne sírnék, keseregnék,
 Szent Lukács Szent Evangélista,
 Mikor **el vagyok hagyadtatva**,
 Hogy a zsidók így hurcoljanak,
 Vaskesztyűkkel csabbodjanak,
 (...)” (283. sz. ima)

Mindennapi interakcióink során gyakran halljuk: „Na, milyen volt az első napod? – Hú, ettől a helytől *el vagyok ragadtatva!*”; az iskolában: „Nem jut eszembe, hová is *lett száműzve* az a trónbitorló” (a példák tőlem származnak – a dolgozat szerzője). A fenti jelenségnél kétféle magyarázatot tartok kellő megalapozottségúnak: (1) a felesleges szenvedő képző betoldását a hiányérzet váltja ki az imádkozóból: szubjektíven ítélve nem tartja elégségesnek a pusztá létigés határozói igeneves szerkezet hordozta passzív jelentést; (2) az imádkozó – talán éppen a felvétel miatti izgalmaiban – díszíteni kívánja szövegét, ezt pedig az emelkedett stílusértékű szenvedő képzővel kísérli meg elérni. E jelenséghez kapcsolódik egy később tárgyalandó eset, amikor pl. a *kinyittatódik* igében társul a szenvedő képző és a visszaható képző – utóbbi önmagában állva is „vehet föl szenvedő jelentést”, mint azt a Nádor-kódex (1508) szövegrésze is tanúsítja: *kénzódna 'kínzatna'* (Bárczi 1963: 157). A VI. pontban viszont a korpuszból kimutatható egyetlen példával találkozunk arra az esetre, amikor a *-tat/-tet* képző *van hivatva* jelölni minden kételyt kizáróan a passzivitást, mivelhogy „A tranzitív igéből képzett igeneves szerkezet passzív voltát semmiféle alaki kitevő nem mutatja” (Jászó 1991: 348) (vö. Lobkowicz-kódex: „wy ruhaba *vagion olteztetven* az angíeloktwl” [Reményi 1999: 65]).

VII. „(...)
 Az alatt van egy aranmelenice,
 Abba van Szűzanyának három csöpp
 teje,
 Az Úrjézusnak három csöpp vére,
 Aki ebbe este, reggel megmosdózik,
 Hét halálos bűne **megbocsáttatik**.”
 (52. sz. ima)

„(...)
 Az Isten is azt mondja:
 Aki ezt az imádságot elmondja,
 Hetvenhétféle bűne **megbocsáttatik**.
 Uram Jézus, légy velünk!”
 (266. sz. ima)

Fentebb érintőlegesen szóltam az imazáradékokról, amelyeknek gyakran (tévképzet, hogy mindig) önfeloldozó, esetenként önüdvözítő volta miatt a „hivatalos” egyház a legjobb esetben eltűrte a „szipogó-síró öregasszony[ok] fohászait (már ha tudott róluk). A 7-es számjegy

misztikus értelmű, végtelent jelent (vö. Mt. 18. 22–23. „»Nem azt mondom, hogy hétszer, hanem hogy hetvenszer hétszer.«”). Figyelemfelkeltő ellentmondás, hogy éppen ezen imaszakaszban *használtatik* tendenciózus módon a *verbum passivum*. Noha megesik, hogy másként fogalmaz a fohász elmondója (lásd: pl. 97. sz. ima: „Lelke készül, Boldog mennyország ajtaja *nyitul*”; 131. sz. ima: „Minden bajtól *megszabadul*”), a fenti példákban – mintha afféle kanonikus egyházi érvényességet, *nihil obstat* jóváhagyást kívánna biztosítani a szövegnek – mintegy megszentelésül az ódon hangzású szenvedő igét használja. Három érv is föllálítható azon hipotézisem mellé, mely szerint a *megbocsáttatik* mintegy az ima érvényszerző formulájaként értelmezhető, a szenvedő ige ugyanis nem aktív része a mindennapi nyelvhasználó beszédjének. (1) Számtalan példát lehet találni a szövegek záró passzusában a *megbocsáttatik* passzív ige használatára, miközben az imádság megelőző részeiben számos esetben nem szerepel szenvedő alak. (2) Gyakorta előfordulnak „hibák” a passzív ige használata kapcsán a szövegekben (pl. a 153. sz. imában: „Az angyalok *fölszödetik* [Krisztus vérét] – a helyes forma: *fölszödik* [alább lesz részletezve]), miközben a *megbocsáttatik* forma szinte minden esetben hiba nélkül áll. (3) Előfordul, hogy az imát kísérő háttérszövegben szintén ekként, vagyis a szenvedő formát alkalmazva fogalmaz az adatszolgáltató, de csak a bűntől való szabadulás, a *megbocsáttatás* leírására: „Miért szerette ezt az imát? »Hát édesanyám arra tanított mindég, hát hogy eztet el kell imádkozni, mert akkor hét bűnünk *megbocsáttatik* az Úristen előtt«” (Erdélyi 2013: 452). Következésképpen tanult formuláról van szó a példa esetében.

VIII./A

„(…)

A Boldogságos Szűzanyám ezt szólla,
ezt valla:

Aki ezt az imáccságot napjába
e'mongya,

Utolsó óráján pokolnak **ajtaját**
erősen **bezáratik**,

A mennyország **ajtaja megnyittatik**
néki, amen.” (109. sz. ima)

„(…)

Krisztus Urunknak egy csöpp **vére**
elcsöppent,

Az **angyalok fölszedik**,

Aranytálba **tetetik**,

Krisztus Urunk elejbe **vitetik**.”

(154. sz. ima)

A VII. pontban foglaltakhoz kapcsolódva, a jelen példáknál arra lehetünk figyelmesek, hogy e különleges, részben spontán módon is alakuló, folyton újjászülető műfajban az analógia, az egységes gondolatsor, valamint a ritmikai szempontok olykor felülírhatják a nyelvtani szabályokat. Ekképp engedi meg magának az adatközlő, hogy a szenvedő mondat páciense

(*ajtaja*) -t tárgyragot kapjon annak dacára, hogy – mint az ismeretes – a passzívképzős igét tartalmazó mondat ezt nem igényli, sőt éppen úgy változtat a nyelvtani viszonyokon, hogy az (eredeti) aktív mondat alanyából a passzív mondatban legvégső esetben, immár logikai alanyként végrehajtó határozó legyen (bár jobbra ez az ágens a defókuszálás révén ki is kerül a mondatból), a tárgyból pedig a grammatikai alany. Úgy vélem, az adatközlőnek „volt a tarsolyában” aktív és passzív felépítésű vagy akár implicit (T/3.) alanyos imazáradék is, s a kimondás pillanatában dönthetett egyik vagy másik alkalmazásáról. Ami a 154. számú imádságot illeti, ott feltehetően a szótagszám döntött aktív és passzív forma között. Viszont csak morfológiailag tekinthetők műveltető képzős igéknek (mintha az angyalok valaki mással végeztetnék a munkát). Mivel a közlendő első, a szövegszakasz értelmének szempontjából legfontosabb lexémája a *fölszedik*, a *teszik* és a *viszik* pedig a megfelelő szenvedő alakokra vált – világos, hogy az angyalok viszik a felfogott vért (vö. a Szent Grál legendája, lásd fentebb) –, és mert az ima érvényességén negatív irányba biztosan nem változtat, az imádkozó – ha csak teheti – törekszik bizonyítani Istene előtt biblikus ismereteit. S mert a különböző (para)liturgikus események magyar nyelvű szakaszaiban a *verbum passivum*ot hallja, az újmagyar kor második felében és a legújabb magyar korban pedig olvassa is a Szentírásban a szenvedő igét használó szerkesztésmódot, akár „hibát” ejtve is, de igyekszik azt beilleszteni imádságos szövegébe.

VIII./B „(...) Benne fekszik az Úrjézus,
Ott siratja három Mária.
Mandulafának három ága
kivirágoztatik,
Ott van Szent Pál, Szent Péter,
Ott mongya az új misét a Sinai-
hegyen.” (193. sz. ima)

Az eset azt példázza, hogy nyelvtanilag indokolatlanul *használtatik* a szenvedő alak, az azonban nem okoz nyelvtani változást egyéb lexémán. Azért került e példa új alpontba, mert a szenvedő ige használatát a szövegben – feltehetően – nem egy korábban a szövegbe illesztett, hangzása alapján hasonló forma hívta elő, hanem a fennkölt stílusra való törekvés.

IX./A

„(...)
Béjut a bo(l)dugságába,
Testye téteték a sírba,
Kősziklafolyásba,
Bézárattaték a föld gyomrába,
áment.” (213. sz. ima)

„(...)
Ki ezt az imádságot mindennap
háromszor elmondja,
Pokol ajtaja **bétetétetik**,
Menyország ajtaja **kinyittatik**,
(...)
Ki ezt az imádságot mindennap
háromszor elmondja,
Pokol ajtaja **bétőtetik**,
Menyország ajtaja **kinyittatik**,
(...)” (288. sz. ima)

Manapság is használjuk a *megmérettetés* vagy a *hányattatás* szavakat – igaz, valamiféle úrias fennköltség sugárzik belőlük, választékos stílusértékűek, sokkal inkább, mint a *verseny* és a *nehézség*, *kínlődás* szinonimáik. Előbbi kifejezésekről tudni kell, hogy bennük halmozottan van jelen a képző: egy műveltető képzőt egy szenvedő követ. A jelenség neve: pleonazmus (itt: ’képzőkettőzés’) (Horváth 2015: 135). Érdekes adalékot nyújt a változékonyságnak, a szöveg hajlékonyságának megértéséhez a 288. számú fohász verbális anyaga. Néhány sornyi eltéréssel másként fogalmaz az imádkozó ugyanazon imaszakaszban: először halmozza, kettőzi a képzőt (*bétetétetik*), majd elég kifejezői erejűnek tartja a szabályos formát (*bétőtetik*) is. E példák alapján is az archaikus népi imádságműfaj meghatározóan improvizatív jellege körvonalazódik. (A szöveghűség rugalmas kezelésére lásd továbbá: a 110. számú imában: *öplévezték; öklödözték; öklédeztétek*.)

IX./B

„(...)
Ki ezt egy nap háromszor elmondja,
Annak pokolnak ajtaja **betévődttetik**.
(...)” (102. sz. ima)

„Aki eztet lefektibe, főkeltibe
háromszor elmongya
Megbocsájtódtatik hét halálos
vétkeitül.” (65. sz. ima)

Ezekben az idézetekben arra a jelenségre találunk példát, amikor az imádkozó – valamely okból nem érezve elég kifejezőnek a pusztán szenvedő-, műveltető vagy visszaható képzővel toldalékolt igealakot – ezeket vegyíti. E jelenség valószínű kiváltója az, hogy az imádság elmondójának metanyelvi tudatában nem teljesen világos a passzív ige funkciója. Ezért, ha az ige tőn visszaható képző van, akkor a szenvedő formáns is rákerülhet. Érdekes volna kódexek szövegeiben tanulmányozni ilyen esetek előfordulását.

<p>X. „Erdő ága-bogára hol kakasszó nem
 hallatik,
 Vakaru kalács nem illatik.
 Vigyen el téged az Atya,
 Vigyen el téged a Fiú,
 Vigyen el téged a teljes
 Szentháromság egyisten.”
 (18. sz. ima)</p> | <p>„Ó, hajnal, hajnal,
 Kibe Máriám nyugszik.
 Úr tűle születik,
 Nap tűle keletik,
 Pokol tűle távodzik.” (280. sz. ima)</p> |
|---|---|

Az analógiás hasonulás számos helyen visszaköszön az imaanyagból. Megfigyelésem szerint javarészt szorosan egy egységbe tartozó gondolati szakaszok lehetnek jelölve ilyen módon (is). A sorok megközelítőleg rímes összezsengésének különösen fontos memotechnikai szerepe van: általuk az aktuális imádkozó – aki csupán Erdélyi Zsuzsanna magnetofonja mellett volt már általában írástudó, a XIX. század előtt aligha – sarkalatos pontokat alakít ki fohászában, amelyekbe kapaszkodva gördülékenyebb a könyörgésnek a megfogalmazása. E megfogalmazásnak pedig a lehető legpontosabbnak kell lennie, hiszen amellet, hogy Szűz Máriához vagy valamely szenthez szól az ima, s ennek jelentékeny voltával természetesen tisztában vannak az imádkozók, azt is tudják, hogy imádságuk szóban él – egyedül akkor marad fenn az adott családhoz köthető becses ima, ha azt az öregek megtanítják az ifjaknak. Ezt vannak hivatva könnyíteni a sorvégen vissza-visszatérő *-tatik/-tetik* képzős igék is (valamint a *távodzik* ige szenvedő értelemben: a hozzá tartozó végrehajtó határozó maga Krisztus), amelyek hozzájárulnak a néhányak által (pl. Szabó Zoltán, Zolnai Béla) gótikusnak minősített, emelkedett stílus (Balázs 2021: 269) megteremtéséhez.

„(...)

Odamegyén Szen' Pál, Szen' Péter,

mondvár néki:

Asszonyunk, Mária, mér' sírsz, mér'

rész?

Hogyne sírnék, hogyne rínék,

Elvesztettem szent fiam, szép Jézust,

Vaskezttyűvel **agyoncsapdossák**,

Vasostorval **ostorozzák**,

Vasdárdával **dárdázzák**,

Töviskoronával **koronázzák**,

Méregvel **étetyik**,

Ecetvel **itattyák**,

Mél' gödörbe **belszankattyák**,

(variáció: **belszangattyák**)

Szíve teteje megszakadván,

Piros vére fojamodván,

(...)” (75. sz. ima)

„Kejj föl, kejj föl, szép Szűz Mária!

Szent Fiad, Jézust **megfogták**,

Keresztre **feszítették**,

Három szeggel **odaszegezték**,

Három helyről három csepp vér

lecseppent,

(...)” (55. sz. ima)

„Ma péntek, az is a napja,

Megfogták az ártatlan Jézust.

Fölvitték a Sinai-hegyre,

Fölfeszítették három tompa szöggel,

Megkoronázták töviskoronával,

Arcul **verték**, **köpdöstették**

Csúnya büdös nyállal.

Ecettel, epével **itattatták**

Az ártatlan Jézust,

A szent oldaladat dárdával

megnyitá(k).”

(269. sz. ima)

„Jézus Krisztus édesanyja, Szűz Mária

Elaludt a Kálvária hegyén, közel

Betlehemhez,

Hozzá jött Jézus, és így szólt:

Anyám, anyám, szép álmodtál?

Nem, fiam - felelé - nagyon rosszat

álmodtam,

Elaluttam, és álmomban láttalak

elfogva egy kertbe',

Láttalak, amint **hajtottak** Pilátushoz,

Onnajt Kaifáshoz,

Annáshoz,

Majd onnajt Heródeshez,

Rád **köpdöstek**,

A te szent fejedet tövissel

koronázták,

Megvesszőztek

És halálra **ítéltek**,

Láttam, hogy oszlophoz **kötöttek**,

Megkorbácsoltak,

Megvesszőztek,

Arcul **ütöttek**,

Fejedet **bántalmazták**,

Úgy, hogy arcod elváltozott,

Szent fejedből vér,

Szent testedből víz szivárgott ki,

Keserű méreggel és ecettel **akarták**

szomjadat

enyhíteni,

A te szomorú anyád azt is látta,

Hogy a te szent testedet keresztre

feszítették,

Majd mikor kilehelted lelkedet, akkor

az ölemben

fektettek,

Szomorú szívem nagyon megijedt,

mikor ezeket

láttam álmomban,

Hogy téged így **megcsúfoltak**,

Tövissel koronázva a sírba **tettek.**”

(220. sz. ima)

Igen jellemző igehasználattal van dolgunk a XI. pontban, s ezzel rátérünk az utolsó tárgyalandó kategóriára: az implicit alany kérdéskörére. Az archaikus népi imádságok általános központi témája a passió, vagyis a Megváltó földi szenvedéstörténete a főpapok elé való hurcoltatástól a golgotai keresztre feszítésen át a sziklasírba záratásig. Mindez egyetlen „sűrített drámai aktust” (Murányi 2015: 223), egyetlen gondolati egységet képez, amelyet a legcélszerűbben – mint a példából kitűnik – csaknem kizárólag ugyanazon forma (ti. a T/3. személyű, implicit alany) lüktető és domináns használatával fejeztek ki. A forráselemzésből kiolvasható, tetemes mennyiségű példa alapján abban az irányban gondolkodhatunk, hogy a szenvedéstörténet mozzanat- sőt stációszerű, egyszersmind sodró lendületű interpretálása a lehető legkönnyebb jelölhetőséget igényelte. Az adatok tanúsága alapján az imádkozók Kárpát-medence-szerte a *megfogták, fölfeszítették, töpdösték* stb. formával vélték a leghűbben prezentálni az isteni Mester megöletését, az ima kvázi leglényegesebb pontját. Egészen ritkán fordul elő, hogy a passzivitás más kifejezőeszközével ábrázolnák azt. Minthogy a fájdalom megrajzolása „a ferences jámborság és a szenvedés-misztika hatására kapott különös hangsúlyt” (MKL: Jézus megostorozása), érdemes volna a kódexpárhuzamokat e tekintetben is összehasonlító vizsgálatnak alávetni.

XI./B	„Én elmegyek én ágyamba, Ott nyugodok abba az órába, Mer Gecemária, Krisztus Urunk a kertyébe kettőt lépett, A zsidók elfogták, Elvitték Pilátus udvarába, Megkoronázták, Dárdával dárdázták, Koronával koronázták, (...)” (204. sz. ima)	„(...)” Ma van péntek, Ma van Krisztus Urunk kínszenvedése napja, Krisztus Urunk fölmén a hegyekre, Utána a zsidók, Vazsvesszővel vesszőzték, Három vasszeggel fölszőgezték, (...)” (300. sz. ima)
-------	---	---

Mint az előző pontban rámutattam, Jézus Krisztus kálváriai keresztáldozatának – mint a fohászok rendszeres, s egyben legsarkalatosabb pontjának – jelölésére a szenvedő jelentéstartalom kifejezőeszközei közül az archaikus népi imádságok (illetve persze az adatközlők) az általános alanyt (is) jelentő, T/3. személyű implicit alanyt részesítik előnyben. Jelen példáink mégis cselekvő igék. Fel kell viszont tűnnie annak is, hogy a cselekvés végrehajtói az imákban: *a zsidók*. Mármost mélyebb teológiai ismeretek nélkül is tudható, hogy

nem a zsidók, hanem a római katonák koronázták meg Jézust töviskoszorúval, ostromozták meg stb. Mire következtethetünk ebből? Ez is igazolja a korábban kifejtetteket, miszerint – úgyszólván – lényegtelen, ki volt a cselekvés ágense; maga a beállott állapot és ennek az állapotnak az idegen kéz általi megvalósulása áll a fókuszban. Éppen erre való a szenvedő ige és szerkezet. Az már a (vallásos) néprajztudomány és a művelődéstörténet feladata, hogy felderítse, milyen mértékben és minőségben volt jelen a régiek vallásosságában a római katonák passióbeli szerepe a zsidóké tükrében.

XII./A

„(...)
Paradicsomba **csendítenek**,
Ott angyalkák énekölnek,
(...)” (124. sz. ima)

„(...)
Az angyalok **csendítének**,
Lurdi lányok összegyűlnek,
(...)” (98. sz. ima)

„(...)
Ezer angyal között ül a boldogságos
szűz Mária,
Menyországban **csendítének**,
Az angyalok felkelének
Aranymisére készülnének.”
(140. sz. ima)

„Paradicsomban **csendítenek** az
angyalkák,
Kelj fel Mária, Jézust a zsidók
megfogták,
(...)” (133. sz. ima)

Jelen imarészletekben a T/3. személyű, implicit alany másik kulcsponti szöveghelye kerül megvilágításba: amikor az angyalok mennybéli csengettyűvel jeleznek. Mivel mindenki számára ismeretes, hogy e csengettyűszó létrehozói az angyalok, szükségtelen ezt külön végrehajtó határozóval vagy akár cselekvő szerkezetben ábrázolni, kiváltképp, mert a kontextusból rendre kitűnik az angyalok jelenléte. Bár e ténynél jóval fontosabb – s ez kívánja meg a passzív értelmet – a csendítés eseménye. Ennek megfelelően egészen ritkán vannak megnevezve ágensként az angyalok (utóbbira lásd: 98. sz.; 133. sz. ima).

XII./B

„(...)”
 Elvitték szent fiad,
 A vérit elhullajtották,
 Az angyalok arra mentek
Felszedték, hálóba **tették**,
 Krisztus elébe **vitték**;
 (...)” (75. sz. ima)

„(...)”
 Mer mögfogták a Krisztus urunkat,
 Most feszítik a magos körösztfára,
 Dárdával dárdázzák,
 Koronával koronázzák,
 Egy csöpp vére **csöppenik**,
 Az angyalok **fölszedik**,
 Káriomba **tetetik**,
 (...)” (93. sz. ima)

Nagy számú imádság szövegében jelen van a Szent Grál motívuma. Erdélyi Zsuzsanna az archaikus népi imádságok grál tematikájú szöveghelyein a Magyarországon az Anjouk által meghonosított, majd elfeledett művelődéstörténeti közkincset véli felfedezni. Ami a nyelvészeti szempontokat érinti, e helyütt hiányról adhatok számot. Figyelemre méltó ugyanis, hogy meghatározó mértékben cselekvő igés szerkesztésmódot választ az imádkozó – az *angyalok* lexéma mellett (az előzőkben tárgyaltak után) szokatlanul. Ám van benne logika: a Krisztus vérének felfogásáról tudósító sorok rendre a – mint bizonyítottuk – javarészt implicit alanyt jelentő, T/3. személyű igékkal leírt passiótörténet után helyezkednek el a textusokban. Következésképpen szükséges tisztázni a cselekvők kilétét. Hiszen elképzelhetetlen volna, hogy ugyanaz legyen a cselekvője az Üdvözítő keresztre feszítésének, mint a szent vér edénybe gyűjtésének.

A 93. számú imádság egyben példa az e szenvedő kifejezőeszköz gyakorolta analógiás hatásra is. A *fölszedik* ikesíti a *csöppen* igét, s szenvedő formánssal látja el a *tesz*-t – utóbbival (leíró nyelvtani értelemben vett) „hibát” hozva létre, ám többet nyerve: a gondolati egységnek (megközelítőleg) egyazon szerkezetű igével való jelölését. Utóbbi a verses, rímes jelleg miatt azzal az előnnyel is jár, hogy (amint azt fentebb részleteztem) az imaszöveg könnyebben elsajátíthatóvá válik. Az imaszöveg megtanulása pedig a legfőbb feltétele a szóbeli hagyományozódású anyag fennmaradásának.

Összegzés

OTDK-dolgozatom két nagyobb egységből állt fel: elsőként az archaikus népi imádságok erősen tudományközi jellegzetességeire és szorosabb értelemben a nyelvészethez köthető kapcsolataira mutattam rá, majd a dolgozatnak megközelítőleg a felét kitevő, történeti nyelvészeti forráselemzést végeztem el. A szenvedő jelentéstartalom három kifejezőeszközének történeti nyelvészeti vizsgálatát elsősorban azért véltem megvalósíthatónak e szöveganyagban, mert a kifejezőeszközök jegyzetelésekor nagy számú adat gyűlt össze – olyannyira, hogy az elemzendő kifejezőeszközök számát szűkítenem kellett végül háromra: a szenvedő igével, a létigés határozói igeneves szerkezettel és az implicit alanyú szerkezettel foglalkoztam. A kutatást és főként a feldolgozást nehezítő körülményként könyvelhetek el két tényezőt: részint rövid időn belül kiderült, a tárgynak – lényegében – nem létezik a nyelvészeti szakirodalma, részint a *Hegyet hágék, lőtt lépek* című kötet imáit kísérő, sokoldalú magyarázatokból kiderült, hogy az imák – túl azon, hogy ómagyar kori keletkezésűek lehetnek – a pogány eredetű hiedelmektől kezdve a töröktől való félelmen át az itt-ott polgárosodó paraszti kultúra egy-egy neologizmusáig (lásd: *früstök*) sok évszázad kevert, biblikus-népi kultúrányagát elegyítik. Következésképpen rájöttem, hogy a passzivizációs adatok nem fognak objektív kormeghatározáshoz vezetni. Elsődleges kutatási célom ekként tehát egy lehetett: a passzivitás kifejezőmódjainak első, funkcionális megközelítésű feltárási kísérletét megadni az Erdélyi Zsuzsanna által összegyűjtött és (egyebek mellett) irodalom- és művelődéstörténeti eredetpárhuzamokkal magyarázott, imádságos szövegek vonatkozásában – a legrelevánsabbak ezek közül a következők.

A *van + -va/-ve* szerkezet imabéli használata igazolja a szerkezet egyik funkcióját: a folyamat lezárultával létrejövő és megmásíthatatlan eredmény közlését. Adott szövegek kései ómagyar kori keletkezésére utalhat a *-ván/-vén* képző jelentkezése a létigés határozói igeneves szerkezetben, csakúgy, mint a *-val/-vel* formánsé. A passzív szerkesztésmódnak a magyar nyelvben való helyénvalóságát és közérthetőségét bizonyítja az is, hogy a legritkább esetben van megnevezve a vonatkozó szöveghelyeken a cselekvő alany (~~az imádkozók által~~). Ha elfogadjuk a kutatásoknak mindeddig úgyszintén alá nem vetett *lesz/lett + -va/-ve* szerkezetről annak germanizmus voltát, akkor az rajzolódik ki, a passzivitást igénylő szöveghelyeken olykor (valóban nem nagy számban) ezt a szerkezetet is használják az imádkozók. Ilyen értelemben

neologizmusként férközik be valamely más szenvedő jelentésű kifejezésmód helyére. Ezzel szemben úgy tűnik, kifejezetten az archaizálás és a kánoni imák szóhasználati módjának utánzása vezeti az adatközlőt, amikor a záró passzusban rendre a *megbocsáttatik* igét alkalmazza. Ennélfogva a verbum passivum igen érzékletes módon az imádság égi meghallgattatásának érvényszerző eszközévé válik. A szenvedő ige használata kapcsán megfigyelhető számos, morfológiailag „hibás” alak arra enged következtetni, a passzív szerkesztésmódnak e formája – noha történeti értelemben belső alakulás eredménye – a mindennapi nyelvhasználó beszédjében nem él elevenen, használata bizonytalan. Sok esetben kimutatható, hogy az alapvetően rímtelen, ezzel szemben éles gondolatmeneti egységeket futtató imák egy-egy kifejezőeszközt választanak egy-egy eseménysor leírására, azaz például a krisztusi passiót csupa implicit alanyú szerkezettel *rajzolja meg*, míg például az imát bevezető természeti képben általában létigés szerkezet *van használva*. Az utóbb leírt jelenségcsoport kapcsán megjegyezném, hogy olykor megjelenik az imákban a kifejezőeszközök morfológiai kontaminációja (pl. *csöppenik ~ fölszedik ~ tetetik*). Az analógia rendeltetése, úgy vélem, a memotechnikai eszközként való hasznosítás. Végül, az „egy gondolati egység – egy kifejezőeszköz” elvének mintegy alátámasztásául: Krisztus kálváriájának leírása csaknem kivétel nélkül a T/3. személyű formákkal történik, rendszerint 5–10 ige lendületes egymásutánjában.

A kutatási eredmények alapján úgy gondolom, a passzív kifejezésmódok vizsgálatát elsősorban valamely ugyancsak kevert műfajú korpuszban lenne érdemes folytatni. Olyanban, amely a magas műveltség és a népi kultúra folyamatos egymásra hatásában él – ilyen például az egyházi népének. A vizsgálódást e műfaj első fennmaradt, magyar szövegezésű anyagaira vetítve végezném: az 1651-es és 1674-es kiadású Cantus Catholicit, illetve az 1743-ban megjelent Református Énekeskönyvet venném alapul. Utóbbi forrásnak a kutatásba vétele amiatt is hasznos lehet, mert általa – az archaikus népi imádságokkal ellentétben – a kálvinista vallásúak imanyelvezete is vizsgálhatóvá válik, akár latin–magyar nyelvű, akár katolikus–református összehasonlításban.

OTDK-kutatásom egyrészt talán újszerű adalékokkal járulhat hozzá a szenvedő jelentéstartalom magyar nyelvi kifejezőeszközeire vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinkhez, másrészt emléket állíthat egy olyan forrásbázisnak (ti. a népi imádságműfajnak), amely sok évszázad hitét, egyszersmind viszontagságait hordozta magán, magában, s napjainkra – kis híján észrevétlen – eltűnt.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS Géza 2021. *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet*. Budapest: MNYKNT – IKU. 267–269.
- BÁN Imre 2015. Korreferátum Erdélyi Zsuzsa „Hegyet hágék, lőtöt lépék” c. könyvének vitájához. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 212, 214–215.
- BÁRCZI Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat. 157.
- BÁRCZI Géza 2015. Erdélyi Zsuzsanna „Hegyet hágék, lőtöt lépék...” című műve kapcsán. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 217–219.
- D. BARTHA Katalin 1991. Az igeképzés. A cselekvés viszonya végzőjéhez és tárgyához. Az intranszitiv ige képzése. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei I*. Budapest: Akadémiai. 94–95.
- D. BARTHA Katalin 1992. Az Igeképzés. Passzív intranszitiv igék. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika II/1*. Budapest: Akadémiai. 108.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2013. *Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Pozsony: Kalligram.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015a. Népi kéziratosságokról. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 777.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015b. Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 109–115.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015c. „Csokolja Egész Magyarországot Juliskanéni”. (Vallási hagyományaink mentése külföldi magyarjaink között). In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 566.

- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015d. Bevezetés. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 15.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015e. A ferences lelkiség jelenléte a népi szent költészetben. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 979.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015f. Középkori irodalmi és zenei elemek jelentkezése liturgikus néphagyományunkban. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 183.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015g. »Hegyet hágék, lőtöt lépék«. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 151.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015h. Theophilos-Tenfilius (VI–XX. század). In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 235.
- ERDÉLYI Zsuzsanna 2015i. Calabriai albán húsvéti ének – egy középkori epikum létszintváltásai. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 889.
- FARKAS Vilmos 1991. A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet. Az alany fajtái. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei I*. Budapest: Akadémiai. 635.
- FARKAS Vilmos 1995. A hozzárendelő (alany–állítmányi) szerkezet. Az alany fajtái. In: BENKŐ Loránd–RÁCZ Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika II/2*. Budapest: Akadémiai. 221–222.
- HONTI László–H. VARGA Márta 2013. Meg van írva! In: FÓRIS Ágota (szerk.), *Magyar Nyelvtörténeti Tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan. 260, 264.
- HORVÁTH László 2003. Szó szerkezet-történet. A hozzárendelő szerkezet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris. 431.
- HORVÁTH Péter Iván 2015. *(Ny)elvi kérdések. 100 könnyed ismeretterjesztő cikk. Most már tényleg „nem használtatik”*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 173. Budapest: Tinta. 135.

- H. VARGA Márta 2015. A 'passzív' jelentés és nyelvi kifejezőeszközei a magyarban. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 299, 301.
- H. VARGA Márta 2020. *Rendhagyó nyelvtörténet. A MID oktatói és diákjai számára.* Budapest: L'Harmattan. 40–44.
- JÁSZÓ Anna 1991. Az igenevek. A -va/-ve, -ván/-vén képzős igenév. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei I.* Budapest: Akadémiai. 347–348.
- JÁSZÓ Anna 1991. Az igenevek. A -val/-vel képzős igenév. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet–RÁCZ Endre (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei I.* Budapest: Akadémiai. 349.
- JÁSZÓ Anna 1992. Az igenevek. A határozói igenevek. A -va/-ve, -val/-vel, -ván/-vén képzős igenevek. In: BENKŐ Loránd–E. ABAFFY Erzsébet (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika II/1.* Budapest: Akadémiai. 447.
- KOROMPAY Klára 2003. Helyesírás-történet. A misszilisek helyesírása. In: KISS Jenő–PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet.* Budapest: Osiris. 579.
- KOROMPAY Klára 2016. Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015). *Magyar nyelv* 112/1.
- LANSTYÁK István 2023. *A személytelenség kifejezésének eszközei. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések.* Pozsony: Szenci Molnár Albert Egyesület.
- LOVÁSZ Irén 2011. *Szokrális kommunikáció.* Budapest: L'Harmattan.
- Magyar Katolikus Lexikon, *Jézus megostorozása* címszó ([linkje: <https://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20megostoroz%C3%A1sa.html>]; utolsó internetes elérés: 2024. XI. 10. – a dolgozat szerzője)
- MEZEY László 2015. Korreferátum Erdélyi Zsuzsanna előadásához. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága.* Pozsony: Kalligram. 137–138.
- MODRIÁN-Horváth Bernadett 2020. *Megszidódik és meg van szidva. A passzív funkciók morfoszintaktikai kifejezőeszközeinek korpuszalapú vizsgálata.* In: SIMON Gábor–TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.), *Nyelvtan, diskurzus, megismerés.* Budapest: Eötvös. 201.

- MURÁNYI Mihály 2015. Egy rendhagyó mű és perspektívái. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 223.
- PAIS Dezső 2015. Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 132–136.
- POMOZI Péter 2016. Erdélyi Zsuzsanna imádságai. *Édes anyanyelvünk* 38/1: 6.
- REMÉNYI Andrea 1999. *Lobkowicz-kódex 1514*. Régi magyar kódexek 22. Budapest: Argumentum. 65.
- RÓNAY György 2015. Archaikus. Apokrif. Népi. Imádság. In: ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.), *Múltunk íratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Pozsony: Kalligram. 229.
- SILLING István 2003. *Vajdasági népi imádságok és nyelvezetük*. Újvidék: Forum.
- SZEPESY Gyula 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat. 20–57.
- TÁNCZOS Vilmos 2021. „Bizony Úrnak szent teste!” Az eucharisztia egyik képe az archaikus népi imádságokban. In: FRAUHAMMER Krisztina–HORVÁTH Sándor–LANDGRAF Ildikó (szerk.), *Imák a népi és a populáris kultúrában. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna születésének 100. évfordulója alkalmából*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. 83–93.
- TARI János 2008. *Majd az idő kipörgeti – Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*. [(dokumentumfilm linkje: <https://www.youtube.com/watch?v=u07M8MkPxQ4&t=801s>); utolsó internetes elérés időpontja: 2024. XI. 10. – a dolgozat szerzője]
- A dolgozat szerzője 2023. A létigés határozói igeneves szerkezetek nyelvészi-nyelvművelői megítélésének változása az elmúlt másfél században. *Scholia Iuvenum Humaniora* 3/1: 131–143.
- A dolgozat szerzője megj. alatt: Napjaink nyelvhasználói attitűdjei a létigés határozói igeneves szerkezetekről, kérdőíves felmérés alapján. Megjelenik az Anyanyelvünk évszázadai 10. című konferencia jelenleg (2024. XI. 10.) szerkesztés alatt álló tanulmánykötetében.

VOLTER Domonkos 2021. A püspökhásvani szlovákok archaikus imádságainak és nyomtatott vallásos kiadványainak összevetése. In: FRAUHAMMER Krisztina–HORVÁTH Sándor–LANDGRAF Ildikó (szerk.), *Imák a népi és a populáris kultúrában. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna születésének 100. évfordulója alkalmából*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet. 115–128.